

บทที่ 2

วิวัฒนาการระบบทาสในสังคมไทย 2325-2448

คำว่า "ทาส" เป็นคำที่มีมูลศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตและมคธ แปลตามภาษามคธ ว่า ชี้ช้า ส่วนคำในภาษาสันสกฤต แปลว่า มารหรือ ปีศาจ ชื่อชาติเถื่อนครุร้ายคือพวกมีลักษณะ บ่าวทาส ชาวประมงหรือผีพาย¹ ในสังคมอินเดีย คำว่า ทาส หรือทาสย์ เป็นชื่อที่ชาว อารยันใช้เรียกเผ่าทวาริทซึ่งเป็นคู่แข่งและ ถูกกวาดต้อนเป็นเชลย² สำหรับไทยเดิมใช้คำว่า "ทาส" ต่อมาใช้คำว่า "ทาส" ซึ่งหมายถึงว่า บ่าว³

เรื่องกำเนิดของทาสในสังคมไทยเริ่มเมื่อสมัยใดนั้น ยังเป็นปัญหาที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ เนื่องจากเป็นปัญหาในเรื่องของหลักฐาน⁴ หลักฐานภาษาไทยที่ปรากฏคำว่า ทาส พบในกฎหมายในสมัยอยุธยา กล่าวถึงกฎเกณฑ์เงื่อนไขเกี่ยวกับทาส ทาสประเภทต่าง ๆ ตาม

¹ "ทาสกกา" วชิรญาณวิเสศ. เล่มที่ 5, ร.ศ 109 (2433)

² จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำว่าสยามไทยลาวและขอม, (พระนคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2519).

³ "ทาสกกา" วชิรญาณวิเสศ, หน้า 3.ฝั่ง ยับติสดี ปาเลอกัวส์, ลัทธิพระเจดีย์พาสไท 1854. แดนบิช บรัดเลย์ อักษรปริธานศัพท์, กระทรวงกรรมการ, ปทานุกรมนักเรียน. พิมพ์ครั้งที่ 2, (พระนคร: กรมตำรากระทรวงธรรมการ, 2470).

⁴ ดูการเสนอความเห็นต่าง ๆ ได้จาก คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, "ปัญหาในประวัติศาสตร์ไทย" จุลสารคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยสำนักนายกรัฐมนตรี, 1 (ธันวาคม - สิงหาคม, 2529) : 1-32.

คัมภีร์พระธรรมศาสตร์ และศักตินาของทาสและลูกทาสนาคนละ 5 ^๕ กฎหมายเหล่านี้แสดงว่ามีทาสดำรงอยู่ในสังคมไทย

หากมองย้อนไปในอดีตในบริเวณประเทศไทยในปัจจุบัน จารึกที่พบในประเทศไทย พุทธศตวรรษที่ 13-14 ได้แก่ จารึกหินซอน 1 และ 2 ภาษาสันสกฤต และเขมรกล่าวถึงการก่อกำหนดขอบเขตแห่งความศักดิ์สิทธิ์ อุกีตที่ดิน ผู้คน และทรัพย์สินให้แก่ศาสนา

...ท่านศรราชภิกษุ ซึ่งบาทบงกชได้รับการเคารพบูชาจาก... แห่งศรัทธาของบุรุษผู้มีชื่อเสียง ท่านได้สร้างเสนาคิลา 4 หลักซึ่งมีลักษณะอย่างดี และงดงามได้ถวายวัด 10 วัดแก่คณะสงฆ์ ประกอบไปด้วยองค์แห่งพระสุคต กุณา ทาส (ทาส)...^๖

จารึกบ่ออีกา อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต เป็นจารึกในพุทธศตวรรษที่ 15 (พ.ศ 1411) กล่าวถึงการอุทิศถวายสิ่งของ

...กระบือตัวเมียรูปร่างสมบูรณ์ 20 ตัว พร้อมกับแม่โค 50 ตัว มีกันถ่วงหนักพร้อมกับลูกโคที่อ้วนพี ทาสหญิงชาย 10 คน (ทาสี ทาสา) คนมีจิตใจรื่นเริง จำนวน 4 สิ่งเหล่านี้ พระราชาแห่งศรจนาศะ ได้ถวายไว้แก่พระภิกษุสงฆ์เพื่อทรงมุ่งหวังพระสัมมาสัมโพธิญาณ...^๗

และในจารึกสถึกก๊กกรม 2 (พ.ศ 1595) จารึกบ้านตาตทอง จารึกประสาทหินพระวิหาร 2 (พ.ศ 1664) เป็นต้น

จารึกเหล่านี้กล่าวถึงการอุทิศ ทาส เป็นแรงงาน และทรัพย์สินให้ศาสนาเพื่อรับใช้ทำการผลิตและการอื่นๆ ที่นอกเหนือจากงานที่ต้องอาศัยความชำนาญเฉพาะอย่าง ซึ่งมีการอุทิศ

^๕ อาทิจิ คุรุสภา, "พระอัยการลักษณะรับฟ้อง" "พระอัยการทาส" "พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" "กฎหมายตราสามดวง" (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506)

^๖ "จารึกหินซอน 1" จารึกในประเทศไทย. เล่ม 1, (พระนคร: ศิลปาคร, 2529), หน้า 251.

^๗. "จารึกบ่ออีกา" จารึกในประเทศไทย. เล่ม 3, หน้า 29.

คนซึ่งเรียกว่า ทาสนี้แสดงว่ามี การเรียกคนประเภทหนึ่งว่า ทาส ทาสเป็นทรัพย์สินของชนชั้นสูง ซึ่งได้ทาสเหล่านี้มาโดยผลจากการสู้รบ และการซื้อขาย เช่น จาริกจาม พ.ศ 1593 กล่าวถึงการรบระหว่างจามกับสยาม ชาวสยามถูกจับเป็นเชลยแล้วอุทิศถวายแก่ศาสนา^๘ ซึ่งถือเป็นคนต่างชาติ ต่างวัฒนธรรม และศาสนาเช่นเดียวกับในสังคมโบราณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ปรากฏว่าทาสส่วนหนึ่งหมายถึง คนที่มีได้นับถือพุทธศาสนา^๙ และ จาริกปราสาทหินพระวิหาร 2 กล่าวถึง พระบาทกัมรเตงอัญศรีสุริยวรมันทเวงได้ขายทาสเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับค่าอาหาร และสิ่งของอื่น ๆ และหากต้องการทาสคนนั้นต้องไถ่ถอนคืนเช่นกัน^{๑๐}.

คำซึ่งใช้เรียกคนที่เป็นทรัพย์สินซึ่ง เจ้าของสามารถยกให้เป็นกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น หรือเป็นทรัพย์สินในการซื้อขายได้ยังปรากฏคำเรียกอื่น ๆ เช่น กญฺ์ (จาริกเขารัง พ.ศ 1181) เด็กจ์ (จาริกแปดเหลี่ยม ภาษามอญโบราณ พุทธศตวรรษ 12-21) เทิก (จาริกวัดมหาวัน ภาษามอญโบราณ พุทธศตวรรษที่ 17) ชญฺ์ (จาริกศรีจนาศะ อักษรขอมโบราณ พ.ศ 1480, จาริกอบมุง พ.ศ 1536, จาริกวัดสระกำแพงใหญ่ พ.ศ 1585,) ซ้อย (จาริกวัดถ้ำสุวรรณคูหา 2 อักษรธรรมอีสาน ภาษาไทย พ.ศ 2169) และ ซ้า (จาริกอักษรไทยอีสาน พุทธศตวรรษ 21.22) ซึ่งอีกนัยยะหนึ่งหมายถึงการเหยียดคนให้ต่ำลง มีฐานะต่ำกว่าอีกพวกหนึ่ง^{๑๐}.

สำหรับในอาณาจักรล้านนา สุโขทัยไม่พบว่ามีการใช้คำว่า ทาส แต่ใช้คำว่า "ซ้า" เรียกคนซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคล เชลย คนที่ถูกซื้อขายรวมทั้งการเหยียดคนให้ฐานะต่ำลง

^๘ Georges Maspero, Le Royaume de Champa, 1914, P.185 และ Aymonier, Le Siam aneien, Journal Ariatique, mars-avril, 1903, P.201 อ้างใน จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมา..., หน้า 53.

^๙ ธิดา สาระยา, (ศรี) ทวาราวดี, (พระนคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, (2532), หน้า 212.

^{๑๐} "จาริกปราสาทหินพระวิหาร 2" จาริกในประเทศไทย. เล่มที่ 4, หน้า 77.

"ซำ"

คำว่า ซำ มาจากคำว่า ซ่า ตามสำเนียงลาวกลาง (เวียงจันทน์) และลาวใต้ (จำปาศักดิ์) "ซำ" เป็นชื่อชาติของชนชาติในประเทศลาวซึ่งมีกระจายอยู่ในบริเวณเขตป่าของประเทศลาว เช่น แขวงน้ำท่า ไชยะบุรี หัวพัน สารวัน อັตปือ และบริเวณประเทศไทย ไทย ลิบสองพันนา พม่า ¹¹

พัฒนาการของคำว่า ซำ จิตร ภูมิศักดิ์ เสนอว่า ชื่อ ซำ เป็นการเปลี่ยนแปลงจากชื่อชนชาติมาเป็นฐานันตรทางสังคมโดยไม่จำแนกว่าเป็นชนชาติใด และมีความหมายว่า ซำ ทาส ¹² ความแตกต่างระหว่างกลุ่มชนปรากฏร่องรอยในตำนานของพวกเชื้อสายไตลาว ว่าเป็นมนุษย์ซึ่งออกมาจากน้ำเต้าใบเดียวกับคนทั้งหลาย แต่พวกไทดำ ลาวพุงขาว ย่อ และแกวได้อาบน้ำชำระร่างกายและได้ดื่มน้ำหนองฮก หนองฮาย อีกตำนานหนึ่งกล่าวว่าปู่ยางเชิงเอาเหล็กไฟชี้แทงน้ำเต้าให้เป็นรูใหญ่ช่าคลานออกมา เป็นคู่แรกผิวดำและเตี้ยเป็นต้นตระกูลของซำ และม้อยในลาว และเวียดนาม ¹⁴

สภาพเช่นนี้ปรากฏเป็นเรื่องราว ในประวัติความเป็นมาของกลุ่มชนต่าง ๆ ในอาณาบริเวณประเทศไทยใกล้เคียง ดังจะเห็นได้จากในลาวเมื่อพวกลาวภายใต้การนำของขุนลอทำสงครามช่วงชิงดินแดนกับชนพื้นเมืองลาวผู้ชนะได้จับคนพื้นเมือง มาเป็นเชลยเรียกว่า "ซำกันฮาง" ในพม่าเมื่อพวกไตรบชนะชนพื้นเมืองคือ ซ่าหรือลัวะจึงจับมาเป็นเชลยรับใช้งานในลิบสองพันนา พวกไตถือว่าพวกลัวะเป็นซำของตนและได้นำไปใช้เป็นส่วนหนึ่งของพิธีราชาภิเษก คือ พิธีครองเมืองของเจ้าฟ้าองค์ใหม่โดยให้พวกลัวะไปนั่ง ในหอคำแล้วให้เจ้าฟ้าองค์

¹¹ จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมา... หน้า 456.

¹² เรื่องเดียวกัน หน้า 456 - 458.

¹⁴ "พงศาวดารลานช้าง" ประชุมพงศาวดารภาค 1. เล่ม 2. (กรุงเทพฯ: คุรุสภา 2506), หน้า 137-139.

ใหม่ถือแช่เขียนตีขั้วไว้พวกลัวะนอกจากนี้ ให้อย่างเป็นผู้ดูแลรักษาปูชนียสถานสำคัญ¹⁵ ในลานนา
 ธรรมศาสตร์และกฎหมายพระยามังรายกล่าวถึง ช้างซึ่งได้มาโดยการไปรบเอาบ้านเอาเมือง
 แล้วได้มาเป็นช้าง¹⁶ ในสุโขทัยเรียกคนที่เป็นชเลยถูกกวาดต้อนมาว่า ช้าง "ได้ช้างเล็กช้าง
 เลือหัวฟุ้งหัวรบก็ตี บ่ช้างบ่ตี..."¹⁷

นอกจากการสงครามกวาดต้อนคนและเหยียดคนให้มีฐานะต่ำลงแล้ว ช้างยังเป็นคนที่
 ถูกอุทิศถวายแก่ศาสนาเพื่อเป็นแรงงานรับใช้ และเป็นทรัพย์สินสมบัติของศาสนา¹⁸ สำหรับการ
 ซื้อขายทาส มังรายศาสตร์กล่าวถึงช้างซึ่งได้มาโดยการซื้อขายด้วยข้าวของ¹⁹ และช้างยัง
 สามารถไถตัวไถหากช้างผู้นั้นไม่ต้องการรับใช้ศาสนา²⁰

จะเห็นได้ว่าช้างและทาสเป็นคำที่มีความหมายในทำนองเดียวกัน เกี่ยวกับบทบาท
 ฐานะและหน้าที่ ของคนกลุ่มหนึ่งในสังคม "ทาส" เป็นคำที่ใช้ในภาษามอญ เขมร หรือ
 สันสกฤต มคธ สำหรับ "ช้าง" เป็นคำที่ใช้ในภาษา ไต ลาว คำว่า "ช้าง" และ "ทาส" ใช้
 เรียกคนซึ่งมีฐานะเป็นทรัพย์สินของผู้อื่น ซึ่งได้มาด้วยการสงคราม การซื้อขาย และการยกให้

¹⁵ จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมา..., หน้า 456-458.

¹⁶ ธรรมศาสตร์ และ กฎหมายพระยามังราย, หน้า 44.

¹⁷ "จาริกวัดป่ามะม่วง หลักที่ 1" จาริกสมัยสุโขทัย (พระนคร : ศิลปาคร,
 2526) หน้า 42.

¹⁸ "จาริกวัดแดนเมือง" จาริกในประเทศไทย. เล่ม 5, หน้า 370. จาริกวัด
 อโศการาม" จาริกสุโขทัย, หน้า 131. ย่อเข้าตำราหมื่นตราพระธรรมวิลาส, หน้า 76-77.

¹⁹ ประเสริฐ ๘ นคร, ถ่ายทอดและเรียบเรียง, มังรายศาสตร์ ฉบับเสนาให้, หน้า 66.

²⁰ "ศิลาจาริกวัดศรีอโหมงคำ หลักที่ 105" ประชุมศิลาจาริก ภาคที่ 4, หน้า 120-123.

2.1 ทาสก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ในชุมชนสังคมกสิกรรมดั้งเดิม แรงงานซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตได้มาจากกำลังคนซึ่งเป็นกลุ่มเครือญาติ²³ ต่อมาเมื่อชุมชนเติบโตเกิดเป็นบ้านเป็นเมือง ซึ่งหมายถึงการผลิตทางด้านเกษตรกรรมขยายตัวมากขึ้นนั้น²⁴ ทำให้ความสัมพันธ์ในปัจจัยการผลิตเปลี่ยนไป เพราะมีความแตกต่างในฐานะของกลุ่มคนเกิดขึ้นคือมีแรงงานและเจ้าของแรงงาน และเริ่มต้นมีการจัดสรรแรงงานในการผลิต คนบางกลุ่มมีสถานภาพทางสังคมสูงขึ้น ดังเห็นได้จากเครื่องแสดงสถานภาพทางสังคมของชุมชน เช่น เครื่องประดับกาย สัตว์เลี้ยง และการสะสมทรัพย์ ผู้ที่ประสบความสำเร็จมีสภาพเป็น "ผู้ใหญ่" ส่วนผู้ที่ไม่ประสบความสำเร็จกลายสภาพมาเป็น "ผู้น้อย" ในที่สุดเกิดการแบ่งแยกระหว่างผู้เป็นเจ้าของแรงงานคือ เจ้าข้า เจ้าทาส และผู้ไม่ได้เป็นเจ้าของแรงงานคือ ข้า ทาส อาจกล่าวได้ว่าเป็นการแปรผลที่ได้จากการผลิตมาเป็นเกียรติยศและสถานภาพทางสังคมคนในกระบวนการดังกล่าวนี้พิธีการช่วยให้มีความศักดิ์สิทธิ์เพิ่มมากขึ้น สร้างเสริมบารมีแก่ผู้ใหญ่ หรือเจ้าข้า เจ้าทาสมีการบวงสรวงวิญญาณของบรรพบุรุษ และพินัยกรรมอื่น ๆ และ การทำกิริยาบุญต่างๆ อุทิศแก่ศาสนา เพื่อความผาสุกและอุดมสมบูรณ์ในการผลิตของกลุ่มตน

นอกจากการจัดสรรแรงงานในระบบเครือญาติแล้ว การทำสงครามแย่งชิงกวาดต้อนผู้คนเป็นอีกวิธีการหนึ่งในการจัดสรรแรงงาน กลุ่มที่ประสบความสำเร็จในการรวบรวมคน

²¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, ข้อขัดแย้งในประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2524) หน้า 12.

²² ธิดา สาระยา, "การกลับไปกับการขยายตัวของชุมชน" วารสารเมืองโบราณ (ธันวาคม-มีนาคม, 2523-2524) : 86-99

²³ เรื่องเหล่านี้ปรากฏในตำนานและพงศาวดารเมือง เช่น ตำนานสิงหนวัติ พงศาวดารโยนก พงศาวดารเมืองเงิน ยาง เชียง เป็นต้น

ได้มากพัฒนาขึ้นเป็นเมือง เช่นเมืองโยนกกนพันธ์ เมืองทริภุญไชยในพุทธศตวรรษที่ 13 เมืองเงินยาง เชียงแสนในพุทธศตวรรษที่ 16 และล้านนาและสุโขทัย เป็นต้น

ข้าทาสเป็นพลังการผลิตพื้นฐานของชุมชนบ้านเมืองที่เกิดขึ้นและขยายตัวนอกจากนี้คติความเชื่อที่ว่าเจ้าเมืองสามารถติดต่อกับอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น ผีหรือเทวดาอารักษ์ ส่งเสริมให้เจ้าเมืองอยู่ในฐานะได้เปรียบ สามารถเรียกเกณฑ์แรงงานความอุดมสมบูรณ์ในการผลิตได้เจ้าเมืองกลายเป็นผู้มีบารมี และความชอบธรรมในอำนาจการปกครอง

ในการปกครองบ้านเมืองสมัยโบราณผู้ปกครองจำเป็นต้องหาวิธีการควบคุมแรงงานเพื่อนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ในระยะแรกผู้ปกครองมักอ้างความชอบธรรมในฐานะผู้มีบุญญาธิการ และในฐานะผู้พิทักษ์รักษาแผ่นดิน โดยอ้างคติความเชื่อที่ช่วยส่งเสริมบารมีให้ผู้ปกครองตั้งกล่าวมาแล้ว เข้าใจว่าเมื่อมีการควบคุมและจำแนกความสัมพันธ์แรงงาน ทาส, ข้า ต้องส่งส่วย ข้าวหรือพืชไร่ นอกเหนือจากเป็นแรงงานไม่มีค่าตัว²⁴ ภาวะดังกล่าวนี้นับเป็นจุดเริ่มต้นของการควบคุมแรงงาน

ในการควบคุมแรงงานมีความซับซ้อน ขึ้นมีการจัดระเบียบทางสังคมให้เอื้ออำนวยต่อการรวบรวมคนและใช้ประโยชน์จากแรงงาน²⁵ เช่นใช้ในการสงคราม เกณฑ์ผลผลิต โดยการลงทะเบียนไว้กับหัวหน้าซึ่งเรียกว่ามูลนาย จึงเกิดการแบ่งคนออกเป็น "นาย" "มูลนาย" และ "ไพร่" ข้า กลายเป็นไพร่ที่มอบให้ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดคนหนึ่งและข้าส่วนบุคคล²⁶ คือเกิดนายไพร่และเจ้าข้า ข้า²⁷ รัฐสามารถเรียกกรองการเกณฑ์แรงงานจากไพร่ ซึ่งกลายมาเป็นพลังการผลิตหลักของสังคม แทนการอ้างกรรมสิทธิ์ ในแรงงานโดยตรง ซึ่งยังอยู่ในรูป

²⁴ "จารึกกฎหมายลักษณะโจร" จารึกสุโขทัย (พระนคร : ศิลปาคร, 2526)

หน้า 156-167. พงศาวดาร

²⁵ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่, (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, หน้า 13.

²⁶ "ศิลาจารึก หลักที่ 38" ประชุมศิลาจารึก, เล่ม 3.

²⁷ "ศิลาจารึก หลัก 45" ประชุมศิลาจารึก, เล่ม 3 : 3/2/66.

ของข้า ตามหน้าที่ดังกล่าวนายต้องมีความรับผิดชอบเกี่ยวกับพฤติกรรมของบุคคลในบังคับด้วย เหตุนี้จึงเกิดการควบคุมด้วยระบบมุลนาย ไพร่ ในระบบนี้แรงงานจำนวนหนึ่งถูกกำหนดเป็นแรงงานไพร่ขึ้นต่อมุลนายซึ่งเป็นเจ้าสังกัด ขณะเดียวกันทาสซึ่งเป็นแรงงานอีกประเภทหนึ่ง ไม่ได้ถูกควบคุมโดยการเกณฑ์แรงงานเช่นแรงงานไพร่

2.1.1 การควบคุมแรงงานทาส

การควบคุมแรงงานโดยรัฐที่จัดหมวดหมู่คนให้สังกัด "มุลนาย" และเรียกคนในสังกัดว่า "ไพร่" นั้น มีลักษณะสำคัญ คือ การมีสังกัดและการถูกเกณฑ์แรงงานซึ่งเห็นได้จาก สังคมต่าง ๆ เช่น ไทยในสิบสองพันนาเรียกแรงงานว่าไพร่เมือง หรือไทยเมือง หมายถึงราษฎรสามัญมีอิสระในการทำกิน แต่ต้องเสียภาษีให้แก่รัฐในรูปแบบต่าง ๆ และถูกเกณฑ์แรงงาน²⁸ ลำดับขึ้นไป และ ต้องทำงานให้กับทางราชการ²⁹ และคมสุโขทัยการควบคุมแรงงานก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน เช่นในมังรายศาสตร์กล่าวว่า

...ไพร่สิบคนให้มินายสิบผู้หนึ่งข่มกว่านผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อ(ล่าม) ป่าวประกาศเรื่องงานการประจํานายสิบทุกคน นายสิบ 5 คนให้มินายห้าผู้หนึ่ง มีปากขวาปากซ้ายเป็นผู้ช่วยรวม 2 คน นายห้าสิบ 2 คน ให้มินายร้อยผู้หนึ่ง นายร้อย 10 คนให้มีเจ้าหมื่นหนึ่ง เจ้าหมื่น 10 คนให้มีเจ้าแสนผู้หนึ่ง ปกครองเมืองแบบนี้เพื่อมิให้ขัดเคืองในพระเจ้าแผ่นดิน...³⁰

²⁸ ฉัชชา เลหาศิรินาถ, "การสลายตัวของรัฐแบบจาริกในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง : สิบสองพันนา พ.ศ 2369-2437" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิตแผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.) (2527), หน้า 41-47.

²⁹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว "การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2520, หน้า 181.

³⁰ ประเสริฐ ๘ นคร, ผู้รวบรวม, มังรายศาสตร์, หน้า 2-3.

สำหรับการควบคุมข้า-ทาส ในสังคมล้านนา สุโขทัย ข้าทาสถูกปกครองโดยเจ้าข้า ซึ่งอาจเป็นพระยา ข้าราชการขุนนาง หรือไพร่แต่ไม่มีหน้าที่โดยตรงต่อรัฐ^{๓๑}

ในสมัยอยุธยา ปรากฏลักษณะของการควบคุมแรงงานเป็นแบบแผนขึ้นและในกฎหมายลักษณะรับฟ้อง (1899) แสดงให้เห็นว่าไพร่ต้องมีสังกัดและพระราชกำหนดแต่ (2070) ไพร่หลบ ชม เลกไทย เลกทาส ต้องมีทะเบียนหางว่าวนับแต่พระหัสติพุทธศตวรรษที่ 21 พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือนพระอัยการนาทหารหัวเมือง^{๓๒} กำหนดศักดินาของคนในสังคมตั้งแต่มูลนาย ถึงไพร่รวมทาสด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยตั้งแต่สมัยนี้เป็นต้นไปมีความพยายามที่จะควบคุมทาส ให้เข้าระบบโดยมีสถานภาพทางกฎหมายและฐานะทางสังคมเป็น ขุนนาง ไพร่ และทาส ผู้ถือศักดินาสูงสุดคือ พระมหากษัตริย์โดยไม่กำหนดศักดินา และลดหลั่นลงมา จนถึงไพร่มีศักดินา 10-25 ทาส ยาจก วณิพก มีศักดินา 5^{๓๓}

แต่ทาสไม่ต้องเกณฑ์แรงงาน และส่วยเช่นเดียวกันไพร่ พระราชกำหนดกล่าวว่า "เลกทาสหาได้เข้าเดือนไม่ ต่อมีการสงครามจึงใช้"^{๓๔} การควบคุมทาสกระทำผ่านนายเงิน นายเงินต้องรับผิดชอบในตัวทาสเช่นเดียวกับมูลนายควบคุมไพร่

2.1.2 ฐานะและบทบาทของทาส

ตามระบบการควบคุมมูลนาย ไพร่ดังที่ปรากฏในพระอัยการฉบับต่างๆ นั้นปรากฏลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างข้า-ทาส กับ เจ้าทาส และนายเงิน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าฐานะ

^{๓๑} "จารึกกฎหมายลักษณะโจร" จารึกสุโขทัย, หน้า 156, ประเสริฐ ๘ นครผู้รวบรวม, มิ่งรายศาสตร์, หน้า 2.

^{๓๒} "กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2,4,5.

^{๓๓} "พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และ พระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 1, หน้า 178-271.

^{๓๔} พระราชกำหนด มาตรา 17 "ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1. เล่ม 3, หน้า 367.

และบทบาทของทาสสัมพันธ์กับเจ้านายหรือนายเงิน ซึ่งทาสถือเป็นทรัพย์สิน และ แรงงาน ทางเศรษฐกิจของเจ้าทาสหรือนายเงินโดยที่รัฐควบคุมไม่ได้มากนัก ทาสไม่มีพันธะโดยตรง ลานนาสุโขทัยเรียกเจ้าของชื่อว่า เจ้าข้า³⁵ และอยุธยาเรียกเจ้าของข้า เจ้าของ ทาสว่า "เจ้าข้า" "เจ้าทาส"³⁶ คือเริ่มมีฐานันดรทางสังคมของ เจ้าข้า กับข้าขึ้น ข้า, ทาสถือเป็นสมบัติของเจ้าข้า, เจ้าทาส ความสัมพันธ์จึงเป็นไปในลักษณะของกรรมสิทธิ์เหนือ ตัวบุคคลทำให้ทาสมีฐานะเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคล เช่นเดียวกับทรัพย์สินอื่น "ไพร่ไทข้าง ม้า ข้า"³⁷ ในลักษณะของสิทธิของเจ้านายเหนือตัวทาส ดังเห็นได้จากเจ้าทาสมีสิทธิในตัวทาส ให้ทาสรับโทษแทน หรือ ทำโทษทาสได้ รวมทั้งทรัพย์สินของทาสเมื่อตายต้องตกเป็นของ เจ้าทาส³⁸ มีสิทธิในค่าจ้างในตัวทาส" ผู้ใดจ้างข้าทำนขึ้นต้นไม้ ข้าทำนตกต้นไม้ตายให้ผู้ จ้างใช้ค่าตัวข้าครึ่งหนึ่งแก่เจ้าข้า"³⁹ และ สิทธิในการเป็นเจ้าของ "หากจ้างข้าทำนไป ทำงานแล้วข้าทำนหนีไปให้ใช้ค่าตัวแก่เจ้าข้า" แต่ถ้าเจ้าทาสหรือนายเงินอนุญาตแล้วข้าหนี ไปมิให้เอาความผิดแก่ผู้จ้าง⁴⁰

สิทธิของเจ้าทาสเหนือทาสมีอยู่ตราบเท่าที่ยังมีพันธะ ในการเป็นเจ้าข้ากับข้า อยู่ เช่นหากข้าหลบหนีไปอยู่กับผู้ใดเจ้าบ้านต้องแจ้งเจ้าข้าภายใน 3 วัน หากมิได้แจ้งถือว่า

³⁵ ธรรมศาสตร์และราชศาสตร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, มปป. "จารึกกฎหมายลัก ษณะโจร" จารึกสุโขทัย (พระนคร : ศิลปากร, 2526)

³⁶ "พระอัยการลักษณะทาส" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2.

³⁷ "จารึกหลัก 45" ประชุมศิลาจารึก เล่ม 3, 3/3/66

³⁸ "พระอัยการลักษณะทาสมาตรา 5, 8, 88, กฎหมายตราสามดวง, หน้า 289, 291 และ 335.

³⁹ "ถิ่น รัตติกน 45" กฎหมายโคสาราษฎร์ (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ มปป.) หน้า 1-22.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, ธรรมศาสตร์ และราชศาสตร์..., หน้า 25.

มีความผิดให้ปรับไหมเจ้าบ้านนั้น หากเจ้าบ้านแจ้งแก่เจ้าข้าแต่เจ้าเพิกเฉยให้เจ้าบ้านค่าค่า
เลี้ยงดูระหว่างที่อาศัยเป็นรายวัน และ ในกรณีที่มีคนลักพาข้าท่านหนึ่งผู้นั้นมีความผิดหากนำ
ข้ากลับคืนมา ให้เจ้าข้าคิดค่าป่วยการที่ไม่ได้ใช้แรงงานจากข้านั้น ⁴¹ จึงเห็นได้ว่ากรรม
การสิทธิของเจ้าข้าเหนือตัวข้านี้ผู้ใดละเมิดมิได้ นั่นคือการรับรองกรรมสิทธิ์ของเจ้าข้า
และเจ้าทาสได้ข้าเอาเหย้าน้าวเอาเรือนเขา พอตายให้ไว้แก่ลูกพี่ตายให้ไว้แก่น้อง... ⁴²

...3...ทรัพย์สิ่งสินทาษกรรมกร ชาย เรือกสวนไร่นานั้น... ถ้าแลผู้มรณะ

หญิง

ภาพหาที่มีได้ก็ดี ให้เอาทรัพย์สิ่งของ ทั้งปวงซึ่งยังอยู่นั้น แบ่งออกเป็น
ส่วน ให้ทำเป็นสี่ภาคๆ หนึ่งเข้าพระคลังหลวง ภาคหนึ่งให้แก่บิดามานดา...
แลภาคหนึ่งให้แก่พี่น้องลูกหลาน แลญาติกาผู้ถึงมรณภาพ ภาคหนึ่งให้แก่พี่รียา...
...33...ถ้าแลเมื่อนำไปเข้าคนซึ่งพระราชทานนั้น เกิดลูกชายหญิงลิมไปก็
ให้เป็นลิตแก่ผู้นั้น แม้นเขาผู้ได้รับพระราชทานสินทรัพย์ซึ่งมีมาน้อยเท่าใด นอก
กว่าเครื่องพยานั้นก็ให้เป็นลิตแก่ผู้เป็นพี่น้องลูกหลานนั้น ⁴³

กฎหมายเหล่านี้แสดงถึงการรับรองสิทธิของเจ้าข้าเหนือตัวข้า และยืนยันกรรมสิทธิเหนือตัว
บุคคลความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าข้าเจ้าทาส กับข้าและทาส เป็นไปในเรื่องกรรมสิทธิเหนือตัว
คนแตกต่างจากความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่เน้นในเรื่องสังกัด, และหน้าที่ต่อรัฐ ในกฎ
หมายมักปรากฏเรื่องของ "ข้าหนีเจ้าไพร่หนีนาย" ⁴⁴ ก็คือ ทาสหนีเจ้าของ ส่วนไพร่หนี
นายคือไพร่หนีเจ้าสังกัด ความแตกต่างดังกล่าวยังเห็นได้จากกฎหมายควบคุมไพร่มิให้มาเป็น
ข้าเช่นมังรายศาสตร์อาหาร กำหนดว่าห้ามมิให้ขุนเอาไพร่เมือง 2 ประเภทเป็นข้า คือ ไพร่

⁴¹ กฎหมายโคสธาราษฎร์, หน้า 19 และ 34. ธรรมศาสตร์กฎหมายพระยามังราย, หน้า 31.

⁴² "ศิลาจารึก หลักร 3" ประชุมศิลาจารึก เล่ม 1, หน้า 43, 45/70

⁴³ "พระอัยการมรดก" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 25, 41.

⁴⁴ "พระอัยการลักษณะลักพา" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 1.

เมืองที่หลักหนิราชการเมือง และไพร่เมืองที่มีคดีเป็นถ้อยคำแพความเข้า ⁴⁵ แม้ว่าไพร่ทาส
หลบหนีเจ้าไพร่เจ้าทาสไปนานเท่าใด กฎหมายก็ยังคงรับรองสิทธิของเจ้าไพร่เจ้าทาสเหนือ
ตัวไพร่และทาสอยู่ ⁴⁶ ซึ่งเป็นมาตรการในการรักษาความสัมพันธ์ของนายกับไพร่ และเจ้า
ทาสไว้ การกำหนดเกี่ยวกับลูกข้าลูกไพร่ก็เป็นส่วนหนึ่งที่แสดงถึงความแตกต่างและการแยก
ระหว่างไพร่กับทาส โดยการกำหนดว่าลูกซึ่งเกิดจากบิดามารดาซึ่งต่างฐานะและสังกัด กันคือ
ไพร่และข้ามีฐานะเป็นไพร่ หรือ ข้าในสังกัดใด ⁴⁷

นอกจากนี้การเกณฑ์แรงงานไพร่นั้น ก็ไม่เคยมีหลักฐานปรากฏว่าการเกณฑ์แรงงาน
ทาส กฎหมายบางฉบับกล่าวถึง การเกณฑ์ส่วยจากเลกทาส แต่บรรดาเลกทาสที่ถูกเกณฑ์ส่วยนั้น
เป็นพวกที่เปลี่ยนฐานะจากไพร่เป็นทาสจึงมีความเป็นไปได้สูงว่า การเกณฑ์ส่วยทาสในกรณีนี้ เป็น
พันธะผูกพัน มาตั้งแต่ครั้งยังเป็นไพร่ ไพร่ที่กลายมาเป็นทาสดังกล่าว จึงต้องมีหน้าที่ ต่อ "นาย"
และ "เจ้าเงิน" "ทุกซั๊กไปเป็นทาสให้นายเอาไว้ราชการเดือนหนึ่ง ให้เจ้าเงินใช้เดือน
ให้ทำกินเสบียงเดือนหนึ่ง" ⁴⁸

เมื่อการมีการจัดระเบียบการปกครองและควบคุมคนโดยการตั้งเข้าสู่ระบบมูลนาย
ไพร่เป็นเกณฑ์แน่นอนในพุทธศตวรรษที่ 21 ปรากฏในพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน พระอัย
การตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ทาสมีศักดินา 5 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับทาสเกี่ยวข้องกันใน
เรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังกัดของไพร่ เช่น การปันลูกทาสตามสังกัดพลเรือน และทหารหากทหารเอา
ทาสฝ่ายพลเรือนเป็นเมีย เกิดลูก 4 คน ให้สิทธิเจ้าข้าฝ่ายพลเรือน ลูก 5 คน ให้สิทธินาย

⁴⁵ มังรายศาสตร์อวทาน 25, หน้า 65 อ้างใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว "การวิ
เคราะห์สังคมเชียงใหม่...".

⁴⁶ "พระอัยการลักษณะลักพา" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3.

⁴⁷ กฎหมายโคสารษฎร์, หน้า 9 "หน้าอัยการลักษณะทาส" กฎหมายสามดวง เล่ม 2.

⁴⁸ "พระอัยการลักษณะทาส มาตรา 5", กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 25.

⁴⁹ พระอัยการบานแพนง มาตรา 2 "กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 7.

ฝ่ายเลือก 1 คน ลูก 6 คน คนให้สิทธิฝ่ายพลเรือนเลือก 4 คน ⁴⁹ และการเรียกเกณฑ์ทาสซึ่งเดิมมีสถานะเป็นไพร่ ซึ่งมีหน้าที่เกณฑ์แรงงานส่วยให้รัฐ ให้เข้าเดือนรับราชการแทน ออกรับใช้นายเงิน เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับทาสมากขึ้นตั้งแต่ปลายอยุธยา

ในสมัยอยุธยาทาสจึงเป็นแรงงานที่ทำหน้าที่เฉพาะต่อเจ้าทาส ในเอกสารเก่าว่า เจ้าทาสใช้ทาสทำนาทำสวน ⁵⁰ ซึ่งถือเป็นพันธะหน้าที่ที่สำคัญของทาส จนกระทั่งมีข้อกำหนดว่าผู้ชายทาสจะไต่ทาสในช่วงฤดูทำนาไม่ได้ เช่น การทำนาทำสวน กฎหมายลักษณะทาส กล่าวถึง การนำคนลงเป็นทาสเพื่อประกันการกู้ยืมเงินนั้น ผู้ชายจะไต่ทาสในช่วงฤดูทำนามิได้เพราะเป็นช่วงที่นายเงินใช้ทาสเพื่อประโยชน์ของตนต้องรอให้หมดฤดูทำนาจึงไต่คืนได้ ⁵¹ นอกจากนี้มีการใช้ทาสในการค้า เช่น คำสำเภา คำเกวียนต่าง คำวัวต่าง ความต่าง ⁵²

บทบาทของทาสอีกประการหนึ่งคือในด้านการเป็นสินค้าซึ่งซื้อ-ขายได้หรือเป็นหลักทรัพย์ในการค้าประกัน ดังปรากฏในสัญญาแบบต่างๆ ได้แก่ สัญญาเกี่ยวกับการกู้ สัญญาในการขายคน สัญญาในการจำนำ สัญญาในการจ้างวาน สัญญาค้าประกัน และสัญญาในการซื้อขาย ⁵³ ซึ่งเป็นพันธะระหว่างทาสกับนายเงินแต่เดิมเป็นการลดฐานะของผู้กู้ให้ตกอยู่ใต้อำนาจบังคับนายเงินตลอดไป ต่อมาในราวปลายอยุธยาและรัตนโกสินทร์ความผูกพันจึงมีการกำหนดชัดเจนขึ้นและมีขอบเขตเพียงการใช้หนี้เพียงทรัพย์สินมิใช่เหนือบุคคล การไม่ปฏิบัติตามสัญญาของฝ่ายหนึ่งเป็นการให้สิทธิแก่อีกฝ่ายหนึ่งเหนือทรัพย์สินสมบัติหรือตัวผู้ผิดสัญญา และระยะเวลา

⁴⁹ พระอัยการบานแพนง มาตรา 2 "กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 7.

⁵⁰ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, พิมพ์ครั้งที่ 1, 2510), หน้า 342.

⁵¹ "พระอัยการลักษณะทาสมาตรา 18" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 2, หน้า 296.

⁵² เรื่องเดียวกับ , หน้า 310.

⁵³ ร. แลงกาต์ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. เล่ม 2, (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2526).

ใช้หนี้คืนลง เช่น พระอัยการลักษณะรับฟ้อง พ.ศ. 1899 ว่า ทางผูกหนี้ส่งค่าตัว 3 ครั้ง แล้วนายเงินไม่รับใช้ไปฟ้องร้องยังเจ้ากระทรวงแห่งเกษม หากนายเงินไม่มาว่ากล่าวภายใน 3 อัน 7 วัน ถือว่าทาสนั้นพ้นจากนายเงิน⁵⁴ ต่อมาได้ระบุโทษของผู้กระทำผิดสัญญาหากทาสสินไถ่ขอส่งตัว 3 ครั้งแล้วนายเงินไม่รับให้คิด 10 หีบ 1 จากเจ้าเบี้ย⁵⁵ และในกฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2338 กล่าวว่า ทาสฟ้องส่งค่าตัว หากนายเงินเพิกเฉยภายใน 1 เดือนถือทาสนั้นจากนายเงินเงินค่าตัวให้ทาสจ่ายกับตระลาการแทน.⁵⁶

การเปลี่ยนแปลงของข้าทาสในสมัยก่อนรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่ที่เห็นได้ชัด คือ การแปรสภาพของทาสเชลยซึ่งได้จากสงครามซึ่งเป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นสม่ำเสมอ โดยที่เป้าหมายอยู่ที่การชาย "กำลังคน" อันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ การจัดสรรแรงงานของเชลยเกิดขึ้นในลักษณะของการแปรสภาพจากเชลยศึกมาเป็นทาสส่วนบุคคลโดยวิธีการ พระราชทานจากกษัตริย์ ทั้งนี้เพราะเพื่อเป็นการตอบแทนแก่ขุนนาง แทนเบี้ยหวัดรายปี ซึ่งยังไม่มีธรรมเนียมนี้เกิดขึ้น⁵⁷ ขณะเดียวกันทาสส่วนบุคคลก็แปรสภาพมาเป็นทาสหลวงโดยการรับราชบาทว์ จากผู้กระทำผิด ทั้งนี้เพราะในสมัยอยุธยามีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองค่อนข้างสูง วิธีการดังกล่าวเท่ากับเป็นการถ่ายเทอำนาจ แรงงานจากขุนนางกลับคืนสู่กษัตริย์

ในสมัยรัตนโกสินทร์บทบาทของทาสทั้งในด้านของแรงงาน และทรัพย์สินปรากฏเด่นชัด และมีการวิวัฒน์ผันเปลี่ยนไปตามสภาพเศรษฐกิจ และสังคมมากขึ้นกว่าเดิมจนกระทั่งนำไปสู่การสลายตัวของระบบนี้ในที่สุด

⁵⁴ "พระอัยการลักษณะรับฟ้อง มาตรา 13" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 34.

⁵⁵ "พระอัยการลักษณะตระลาการ มาตรา 115" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, หน้า 181.

⁵⁶ พระราชกำหนดใหม่มาตรา 30 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 405. ตามลำดับ.

⁵⁷ Andrew Turton, "Thai Institution of Slavery" Asian and African Systems of Slavery (England : Western Printing Services Ltd. 1988), P. 254.

2.2 ทาสสมัยรัตนโกสินทร์

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 กรุงธนบุรีพื้นฟูบ้านเมือง และได้สร้างกฎเกณฑ์มาตรการในการควบคุมกำลังคน ด้วยการสักมาตรการในการควบคุมกำลังคนสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์มีความเข้มงวดกว่าเดิมหลายประการ เป็นผลให้ทาสถูกควบคุมเข้าสู่ระบบ มุลนาย-ไพร่มากขึ้นด้วยเพื่อเป็นการกำหนดสังกัดและหน้าที่ของทาสให้ชัดเจนขึ้น มาตรการที่เข้มงวดขึ้นเห็นได้จาก มาตรการในการสัก ในสมัยอยุธยาสักเลขหมายหมู่เพียงบางกรมเท่านั้น คือกรมรักษาพระองค์ และกรมล้อมพระราชวัง ⁶¹ แต่สมัยธนบุรีการสักหมายหมู่กระทำต่อทุกกรมกอง โดยสักท้องมือหมายหมู่เลขไพร่หลวง เลขสังกัดพระองค์และเลขหัวเมือง พร้อมกับให้ส่งบัญชีทะเบียนนางว่าจำนวนเลขต่อกรมพระสุรัสวดี และกำหนดโทษของผู้ปลอมแปลงเหล็กหรือขโมยเหล็กสักของหลวงไปถึงขึ้นประหารชีวิต ⁶² ต่อมา ในสมัยรัตนโกสินทร์ มาตรการการควบคุมกำลังด้วยวิธีการสักถือว่าเป็นเรื่องที่สำคัญมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้มีการสักเลขไพร่หลวง สมกำลังและเลขหัวเมืองใน พ.ศ. 2326 และสักเลขทาส เลขสมเมื่อ พ.ศ. 2331 ⁶³ โดยการสักชื่อมุลนายและชื่อเมืองลงบนข้อมือ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งประเพณีการส่งข้าราชการขึ้นสูงจากเมืองหลวง ไปทำการสักหัวพระราชอาณาจักร ⁶⁴ ดังเช่น ปราบัญหลักฐาน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวระบุว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา พระยามหาอำมาตย์ และ

⁶¹ "พระอัยการ" กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 91. กทช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1236 มัดที่ 153 เลขที่ 12 "พระราชดำริจัดการบ้านเมือง เลิกทาส และเลิกบ่อนเบี้ย

⁶² "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 34" กฎหมายตราสามดวง 5. เล่ม 3, หน้า 213-232 และ พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม 2, หน้า 363.

⁶³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 17" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 5, หน้า 368.

⁶⁴ "เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 386.

ให้อัครมหาเสนาบดีสองท่านเป็นแม่กองในการสักเลก^{๕๕} และมีบทลงโทษผู้ตั้งช่อง เกลี่ยกล่อม
สะสมคนไว้เสมอโทษ^{๕๖}

สำหรับมาตรการอื่น ๆ เช่น การเกณฑ์แรงงาน จากเดิมซึ่งเกณฑ์เพียงไพร่หลวง
มาเกณฑ์ไพร่สมและทาส พระราชกำหนดใหม่ พ.ศ. 2326 ระบุว่ามีการเกณฑ์สม^{๕๗} การเกณฑ์
ทาสน่าจะมิมาตั้งแต่ พ.ศ. 2331 เป็นอย่างน้อยเมื่อมีการสักเลกทาสเกิดขึ้น พร้อมกันนี้ได้กำ
หนดการเกณฑ์และอัตราของการเกณฑ์ส่วนที่แน่นอน มีทั้งอัตราครึ่งหนึ่งของไพร่และอัตราเท่า
กับไพร่^{๕๘} อัตราการเกณฑ์ที่แน่นอน ปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทาสต้องเกณฑ์ส่วยและแรงงาน ทาสเสียสองเท่ากับ 1 ของไพร่ และเกณฑ์แรงงานจำนวน 8
วัน ต่อปี ซึ่งเป็นอัตราที่ลดลงกว่าเดิม (รายละเอียดดูที่ 4)

2.2.1 การสักทาส

คือการสักชื่อมุลนายของนายเงินหรือเจ้าทาสลงบนข้อมือทาส และ เพื่อเป็นเครื่อง
หมายแสดงถึงสังกัดกรมกองของทาส

การสักทาส กระทำพร้อมกับการสักเลกอื่นๆ คือ การสักเมื่อถึงเกณฑ์สักเจ้าหมื่นนำ
คนในสังกัด ซึ่ง "สมสัก" ได้แก่คนที่มีความสูงตามกำหนดมาสักขึ้นสังกัดทะเบียนว่าแก่สมุห
นายก กลาโหม กรมพระลี้ลิตี และมหาดเล็ก โดยระบุในบัญชีทางว่าสักเป็น ไพร่หลวง สม
มหาดเล็ก ขอเฝ้า เสมียน ทนาย ทาส วิธีการนี้มุลนายซึ่งหมายถึง เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี

^{๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 16

^{๕๖} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. เล่ม 1,
(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2528), หน้า 93.

^{๕๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 46.

^{๕๘} "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 5, หน้า 319.

^{๕๙} กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 144 "บัญชีจ่ายเลกสมเลก
ทาสเข้าเดือน, ." และ จ.ศ. 1208 เลขที่ 144 หมายเหตุประกาศสักเลก, ".

สมุหบัญชีแต่ละกรมเป็นผู้ดำเนินการเมื่อมีเลขเพิ่ม และ การซ้ำเลขครั้งใหญ่ หรือ เรียกว่า "การลิกกลับหมายหมู่" ⁷² เป็นการลิกเพิ่มชำระเลขตามบัญชีในแต่ละรัชกาล โดยการลิกกลับจากห้องมือเป็นหลังมือ และ หลังมือห้องมือ

การลิกทาสนั้นต่างจากไพร่หลวง และสม คือ ไพร่หลวงลิกตามชื่อกรมกองที่ไพร่หลวงนั้นสังกัด ในกรณีที่เป็นไพร่หลวงทำงานในพระบรมมหาราชวัง เครื่องหมายลิกจะผิดจากไพร่หลวงอื่น ๆ เช่น ลิกแซน คอ รักแร้ ไหล่ ⁷³ การลิกไพร่สมนั้น ลิกชื่อกรมเจ้านายหรือชื่อมูลนายที่ต้นสังกัด หรือลิกตั้งชื่อกรมเจ้านาย หรือชื่อมูลนาย และชื่อเมืองสำหรับไพร่หัวเมือง ⁷⁴ สำหรับทาสนั้นมีได้ลิกชื่อกรมเจ้านายหรือชื่อมูลนายที่ต้นสังกัด หากเป็นชื่อกรมหรือมูลนายของนายเงิน เช่น "ด้วยอ้ายม้วยทาศค่าตัว 10 ของนายพิทอำแดงแก้ว บ้านบางคือ วัดนางนองได้นำลิกไว้ในพระองค์เจ้าโสมวดี" ⁷⁵ ซึ่งให้เห็นว่ารัฐแม้จะพยายามควบคุมทาส แต่ก็ต้องกระทำผ่านเจ้าทาสหรือนายเงินก่อน

ในกรณีที่มีการขายตัว หรือไถ่ตัวแล้วขายตัวกับนายเงินใหม่ ต้องมีการลิกแปลง เช่นเดียวกับการย้ายสังกัดของไพร่ ตามปกติการขายตัวต้องกระทำกับมูลนายที่ต้นสังกัดเนื่องจากมีกฎหมายระบุไว้ แต่ในทางปฏิบัติโดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์แล้วการซื้อขายไถ่ทาสส่วนมากมิได้คำนึงในประเด็นนี้ ดังนั้นจึงต้องมีการเข้มงวดในการลิก ลิกแปลงและโอนบัญชีในบัญชีการลิกระบุว่า บุคคลนั้นมีสถานะใด เป็นทาสของนายเงินคนใดสังกัดกรมกองหรือมูลนายคนใดมีค่าตัวเท่าใด เช่น

⁷² สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. เล่ม (กรุงเทพฯ ศุรุสภา, 2526), หน้า 46.

⁷³ 'พระอัยการอาญาหลวง' กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 4, หน้า 91.

⁷⁴ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 1, หน้า 203.

⁷⁵ กจช.จดหมายเหตุการณ์ จ.ศ 1200 เลขที่ 100 "เรื่องต้นร่างหนังสือคัดส่งจ่านำตึกพระฤทธิย์ กับจีนเป็น", .จดหมายเหตุการณ์ จ.ศ เลขที่ 94 "บัญชีผู้ถวายฎีกา,".

...วัน 2₂ + 5 คำจุลศักราช 1211 ปีระกาเอกศก ถ้าท่านขุนปลัดษาควร กองหลวง
 ดารา กองส่วยดารา กองส่วยมาต เมืองปราจิณ เลก เลกโจก ๆ พมฯ สมุหะนายกลั้งให้
 หลวงสินโยธา หลวงวิเลศโยธาบาล ชำระได้ตัวมาศึกแปลงคงกอง ทำทางต่อยื่นแก่ท่านมหาด
 ไทยกลาโหม พระลัลติ มหาดเลกทางหนึ่งจะได้ศึกแปลงวันนี้

โจกไปอยู่กับ หลวงอาสาสำแดง นายนำ คักทนาย 1

นายไชยวันเป็นพระศรี นายยังอำแดงดอก สม 1

พระศรีสรุมการ นายคำ อำแดงกลีบ ทนาย 1

พระองค์เจ้าทิดกร นายเกษอำแดงแก้วคักทนาย 1

เป็นทนายจีนลิ

ถ้าเอาเลกไพร่หลวงสมกำลัง เมืองห้ามมาศึกให้ปรับใหม่มิโทษให้จงหนัก ⁷⁶

การลักทาสจึงเกี่ยวกับเงินค่าตัว ⁷⁷ สารกรมธรรม์ มิผู้ขาย นายประกัน มูลนายหรือนายเงิน
 ซึ่งจะนำทาสมาลักต้องมีสารกรมธรรม์ หากไม่มีสารกรมธรรม์วิธีการพิจารณาใช้วิธีการสาบาน
 ว่าคนนั้นมีผู้ขาย นายประกัน สารกรมธรรม์กับใคร เมื่อใด ⁷⁸

⁷⁶ กษ.จดหมายเหตุรัชกาลที่ จ.ศ 1221 เลขที่ 137 "ทางว่าวเลกเมืองปรา
 จิน ขอศึกแปลงเลกโจกต่างหมู่,".

⁷⁷ กษ.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1211 เลขที่ 134 "ทางว่าวขุนลัลติเมือง
 นครนายก ,".

⁷⁸ "พระราชกำหนดใหม่ มาตราการ 1" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 5, หน้า 367.

ขณะที่เสมียนทนายใช้เกณฑ์จากจำนวนศักราชของนายเงิน สติปัญญา และ"คุณานุรูปของบุคคล นั้น" ⁷⁹ ส่วนไพร่สมพิจารณาจากการเป็นคนซึ่งมูลนายเกลี้ยกล่อมมาได้โดยมิได้เป็นคนหลวงหรือคนในสังกัดผู้อื่น การสักทาสกระทำกับทาสชายเท่านั้นดังปรากฏหลักฐานและในรัชกาลที่ 4 ระบุว่าผู้หญิงไม่ต้องถูกสักสักแต่ข้อมือทาสชาย ⁸⁰

สำหรับคนที่สักเป็นทาส ได้แก่ไพร่ซึ่งมาขายตัวเป็นทาส ซึ่งคนเหล่านี้จะถูกสักแปลงและโอนบัญชีจากมูลนาย นายเงินเดิมไปอยู่กับมูลนายและนายเงินใหม่ ไพร่เหล่านี้มีทั้งไพร่ส่วย ไพร่หลวงและสมมาขายตัวลงเป็นทาสเสมอๆ แม้จะมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้เจ้าเมืองกรมการราษฎรให้กู้หนี้สินชายไพร่หลวงสมเป็นทาส พ.ศ 2331 และ พ.ศ 2335 ⁸¹ เช่น ไพร่หลวงกองละว่ากุ่มหนี้สินชายตัวลงเป็นทาส ⁸² เลขหมู่ไพร่หลวงโยมสงฆ์ชายตัวเป็นทาส ⁸³ นอกจากนี้ยังมีกรหลบหนีแอบแฝงหรือลงมาทำมาหากินต่างถิ่นบางคนที่ขี้ม

---

⁷⁹ 'กฎหมายชำระเลข จ.ศ 1172' ประชุมกฎหมายประจำศก , เล่ม 4,

⁸⁰ กษ.จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ 1226 เลขที่ 78 "แต่งตั้ง ม.มาตามสอนอังกฤษเป็นหลวงจีนวิสัยสยามการ,".

⁸¹ "พระราชบัญญัติช่วยไพร่หลวง" ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 4.

⁸² กษ.,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1187 เลขที่ 8 "ร่างหนังสือเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีให้ชำระความเลขหมู่ไพร่หลวงกองละว่า...,".

⁸³ กษ.,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1209 เลขที่ 55.

เงินและขายตัวด้วย^{๒๔} คนเหล่านี้แม้จะเป็นทาสยังคงต้องทำหน้าที่ตามพันธะที่มีต่อรัฐตามสถานะเดิม เช่น การเกณฑ์แรงงาน เกณฑ์ส่วย หรือเสียเงินค่าราชการ

การขายตัวจากไพร่เป็นทาสนั้น นอกจากปัญหาทางด้านการเมือง และปัญหาภายในระบบไพร่แล้ว^{๒๕} สาเหตุทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงก็เป็นปัจจัยที่สำคัญ เช่น การขายตัวเป็นทาสเป็นหนทางหนึ่งในการได้ทุนมาใช้ในการประกอบ หรือการขายตัวเป็นแรงงาน (ดูบทที่ 4) ปริมาณการขายตัวเป็นทาสจึงมีแนวโน้มสูง

การลักลุกทาสซึ่งเป็นชาย คือ ลุกทาสซึ่งเป็นชาย เมื่อถึงเกณฑ์สักแล้ว นายเงินจะทำสารกรมธรรม์ทาสให้ขายตัวกับนายเงิน แล้วนำสักเป็นทาสส่งกักตมุนายของนายเงิน

... อ้ายสุนพี่ อ้ายอยู่เมืองเป็นทาสเกิดในเรือนเบี้ยของ
นายเนตร... นายเนตรศึกอ้ายสุนทาส ให้อ้ายสุนทำสาร
กรมธรรม์ ขายตัวเองเป็นเงิน 15 แล้วศึกอ้ายสุนไว้
เป็นทาส...^{๒๖}

หากทาสพ้นเป็นไทแล้ว ทาสจะถูกสักเป็นสมขึ้นสังกัดของนายเงินเดิมหรือตามใจสมัครของทาสซึ่งสามารถโอนไปขึ้นสังกัดอื่นได้ ยกเว้นลูกทาสซึ่งเป็นคนหลวงบ้างหมุ่มต้องสักเป็น

^{๒๔} กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1207 เลขที่ 254 "ถึงพระปราชญ์บุรีให้เรียกขุนพรหมภักดีมาว่ากล่าวให้ส่งตัว อำแดงนุ อำแดงบ้อม อำแดงธรรมอาแดงกำ" จ.ศ 1207 เลขที่ 281 "หนังสือพระยามหาอำมาตย์ มาถึงพระสุพันธุกรมการเมืองสุพรรณให้ไต่สวนตัวทาสของหมื่นสุภา,".

^{๒๕} อคิน ทรัพย์พันธ์, สังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์ . ัญชลิษฐ์สุสายันต์, ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่..., "

^{๒๖} กทช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ 1222 เลขที่ 94 "บัญชาผู้ถวายฎีกากล่าวโทษในคดีต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 4,".

หมู่หลวง แม้จะนำไปขายต่างหมู่ก็ตาม ทาสนั้นต้องคงหมู่เดิมเสมอ ^{๒๗}

สำหรับทาสเชลย เดิมทาสเชลยไม่ต้องถูกลักและไม่ปรากฏแน่ชัดว่าเริ่มลักทาสเชลยเมื่อใด ในรัชกาลที่ 3 ปรากฏหลักฐานว่า ทาสเชลยต้องลักเช่นเดียวกับคนอื่น ๆ

...แล้วให้กรมพระสัศตศึกษท้อมือต่างบัญชีเป็นทาส เชลยส่งคืนให้กับนายเงินเจ้าทาสรับเอาตัวไปตามเดิม...^{๒๘}

ต่อมาในรัชกาลที่ 5 โปรดฯ มีหมายประกาศห้ามลักเลขเชลย ให้ทำเลขเชลยมาลักเป็นเลขทาส ตั้งค่าตัวเป็นทาส ^{๒๙}

สังกัดของทาสเมื่อเป็นอิสระนั้น ทาสที่พ้นสภาพมาเป็นไททั้งจากการที่นายให้อิสระหรือการส่งค่าตัวต้องลักไว้เป็นสม ยกเว้นในบางกรณี เช่น นายเงินอนุญาตให้บวชเมื่อสึกออกมาคนนั้นสามารถเลือกสังกัดได้ตามใจสมัคร หากเป็นทาสซึ่งฝากลักทาสสามารถเลือกสังกัดได้ ถ้าไม่ปรารถนาอยู่กับนายเงินเดิมซึ่งถึงแก่กรรม หากเป็นทาสซึ่งฝากลักทาสสามารถเลือกสังกัดได้ถ้าไม่ปรารถนาอยู่กับนายเงินเดิมซึ่งถึงแก่กรรม ให้ทาสส่งค่าตัวแล้วหัก โอนบัญชีไป

จะเห็นได้ว่าการลักทาสนั้น นอกจากเป็นมาตรการในการควบคุมทาสแล้วยังเป็นช่องทางที่ทำให้รัฐสามารถสร้างพันธะผูกพันระหว่างทาสกับรัฐ โดยการดึงทาสให้มาช่วยราชการในเวลาปกติ ได้อย่างเป็นระบบ

^{๒๗} "กฎหมายลัทธิ" ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 4,

^{๒๘} กหช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1208 เลขที่ 144"หมายประกาศลักเลข,

^{๒๙} ประกาศ 2413, หจช., เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ เล่ม 3 เลขที่ 245"สำเนา

เรื่องราวพระยาภูบาลบันเทิง ถวายเลขลาว เชลย", สารบาญสมุดพิเศษ พศ. เล่ม 2 เลขที่ 9 "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีถวายคำชี้แจง เรื่องทาสของท้าววรบุตร และนางเบงกอล,."

เท่ากับเป็นการกำหนดหน้าที่ของทาสให้ชัดเจนขึ้น และทำให้รัฐได้ประโยชน์จากทาสมากขึ้นกว่าเดิม โดยเฉพาะด้านส่วยและในต้านแรงงานซึ่งจะกล่าวในบทต่อไปแต่ทาสจึงมีโอกาสในการย้ายสังกัด หักโอนบัญชีหรือจำหน่ายได้ง่ายกว่าไพร่

อย่างไรก็ตามทาสมีโอกาสในการเคลื่อนไหวโยกย้ายได้มากกว่าไพร่ เนื่องจากทาสมีความสัมพันธ์กับนายเงินโดยตรงมากกว่ามูลนายและรัฐ ทาสมีอิสระในการขายตัวผูกดอก และหักโอนบัญชีหรือสับเปลี่ยนนายเงินได้เสมอ ซึ่งจะเป็นหนทางเปิดโอกาสให้ทาสเข้าสู่สภาพเศรษฐกิจแบบใหม่ได้คล่องตัวกว่า

2.2.2 ทาสในระบบการควบคุมกำลังคน

การควบคุมคนในสมัยรัตนโกสินทร์แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ ผู้ปกครองได้แก่ มูลนายประกอบด้วย พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และนักบวชในศาสนา และนักบวชในศาสนาและผู้ถูกปกครองได้แก่ ไพร่ ทาส รัฐควบคุมคนในราชอาณาจักรให้มีสังกัดขึ้นกับมูลนาย โดยมอบไพร่ให้อยู่ในความควบคุมของมูลนายสังกัดกรมกองที่มีมูลนายเป็นเจ้ากรม และมีผู้บังคับบัญชาในการควบคุมไพร่เป็นลำดับ คือ ปลัดกรม สมุ่บัญชี สัสดี และขุนหมื่น เป็นต้น

กลุ่มผู้ปกครอง ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และนักบวชในศาสนา ในทางทฤษฎีพระมหากษัตริย์ทรงดำรงฐานะเป็นประธานสูงสุด มีอำนาจในการบังคับบัญชาเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนา รวมทั้งควบคุมปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ กำลังคน และที่ดิน ที่ดินทั้งอาณาจักรถือว่าเป็นของพระมหากษัตริย์ราษฎรมิสิทธิเพียงทำกินเท่านั้น^{๑๒} พระมหากษัตริย์จึงทรงเป็นศูนย์รวมอำนาจทั้งหมด อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์ไม่ทรงสามารถควบคุมอาณาจักรได้ด้วยพระองค์เพียงองค์เดียว ดังนั้นจึงทรงแผ่พระราชอำนาจผ่านทางเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ หรือนักบวชลงมาตามลำดับชั้น ซึ่งคนเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นเจ้าสังกัดมีฐานะ เป็นเจ้าหมู่หรือมูลนาย

^{๑๒} 'พระอัยการลักษณะเบ็ดเสร็จ' กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3, หน้า 115.

มูลนายนั้นนอกจากประกอบด้วย เจ้านายเชื้อพระญาติวงศ์แล้วยังมีมูลนายซึ่งเป็นข้าราชการขุนนางถือศักดินาลดหลั่นตั้งแต่ 30,000 ลงมา ตามกฎหมายแล้วผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไปนับเป็นได้เป็นขุนนาง ยกเว้นกรมพวกรมหาตเล็กเพราะถือว่าเป็นขุนนาง^{๓๓} คนกลุ่มนี้ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน และมีสิทธิพิเศษหลายประการซึ่งมีผลสืบเนื่องไปบุตรของขุนนางด้วยกฎหมายบ้านแพนห้ามมิให้ถือว่าฐานะของบุตรของผู้ถือศักดินา ตั้งแต่ 400 ไปเป็นไพร่^{๓๔}

ขุนนางผู้ถือศักดินา 400 ขึ้นไปได้รับสิทธิในการเข้าเฝ้าในการเสด็จขุนนาง ได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนด้วยได้^{๓๕} ต้องมีผู้รับใช้ติดตาม^{๓๖} มีสิทธิพิเศษในการแบ่งมรดกเมื่อถึงแก่กรรม^{๓๗} ผู้กล่าวคำหยามต่อผู้ถือศักดินา 400 ขึ้นไปจะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก^{๓๘} ก่อน พ.ศ. 2367 ขุนนางยังได้รับการยกเว้นภาษีที่นา^{๓๙}

ขุนนางได้รับพระราชทานเครื่องประดับยศศักดินา เช่น ศักดินา 400 ได้ปีนกลับบรรดาศักดิ์ 1 กระบอง ได้หอก 1 เล่มกับเข็ม (โล่ห์) 1 อัน ศักดินา 600 ได้และเครื่อง

^{๓๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "พระบรมราชาธิบายว่าด้วยยศขุนนาง" ตู ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์ ต้นตระกูลขุนนางไทย, หน้า 2.

^{๓๔} 'พระอัยการบ้านแพน มาตรา 2' กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 2 หน้า 13.

^{๓๕} 'พระอัยการลักษณะตราการ มาตรา 92' กฎหมายตราสามดวง. เล่ม หน้า 171.

^{๓๖} 'กฎ 36 ชื่อ มาตรา 32' กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3 : หน้า 74

^{๓๗} พระอัยการลักษณะมรดก มาตรา 1, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 23.

^{๓๘} 'พระราชราชบัญญัติ มาตรา 16' กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, หน้า 97.

^{๓๙} 'พระราชกำหนด พ.ศ. 2367' ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า

ม้าอาวุธ ศักดินา 1200-1600 ได้รับพระราชทานม้า อาวุธ และได้เก็บผลประโยชน์จากที่นาพระราชทานตลอดเวลาที่อยู่ในตำแหน่ง ¹⁰⁰

ขุนนางทุกคนได้รับพระราชทานไพร่สมกำลัง สำหรับใช้งานต่าง ๆ ทางราชการ และสามารถมีไพร่จำนวนหนึ่งเป็นเสมียนทนายได้ตามยศ ธรรมเนียมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยคือ ญาติพี่น้องหรือสมัครพรรคพวกของขุนนางมีศักดินา ตั้งแต่ 400 ขึ้นไปได้รับการยกเว้นไม่ต้องสังกัดเป็นไพร่และให้สังกัดเป็นเสมียนทนายแทน จำนวนเสมียนทนายของมูลนายแต่ละคนนั้นขึ้นอยู่กับศักดินาของมูลนาย ได้แก่ ศักดินามูลนาย 80-400 สักเสมียนทนายได้ 3 คน ถึงศักดินา 10,000 เป็นต้นไปสักเสมียนทนายได้ 15-30 คน ¹⁰¹ นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานส่วนยกแก่มูลนายซึ่งรวบรวมไพร่ได้จำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานส่วนยก 1 คนให้กับมูลนายซึ่งรวบรวมไพร่ได้ 10 คน เรียก ลิบยกหนึ่ง ¹⁰² ซึ่งถือเป็นระเบียบประเพณีสืบมา คนเหล่านี้ได้รับยกเว้นไม่ต้องสังกัดและพระราชทานตัวคุ้มสังกัดให้

ผู้ถูกปกครอง ราษฎรซึ่งอยู่ในความควบคุมของมูลนายมีตำแหน่งในการปกครองและบริหารราชการแผ่นดิน ได้แก่

เสมียนทนาย ธรรมเนียมในรัชกาลที่ 2 อนุญาตให้ญาติพี่น้องพวกของขุนนางซึ่งมีศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องสังกัดเป็นไพร่ ให้สังกัดเป็นเสมียนทนาย จำนวนเสมียนทนายขึ้นอยู่กับศักดินาของมูลนาย เช่น ศักดินา 100-1600 สักเสมียนทนายได้ 6 คน ศักดินา 10,000 เป็นต้นไปสักเสมียนทนายได้ 15-30 คน เป็นต้นโดยปกติเสมียนทนายไม่ต้องถูกเกณฑ์ ดังนั้นโอกาสของกลุ่มนี้ในการเคลื่อนย้ายจึงมีสูง

¹⁰⁰ ประชุมพงศาวดาร. เล่ม. 73 (กรุงเทพฯ : ศรุสภา), หน้า 9.

¹⁰¹ 'กฎหมายzáละเลข' ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4, หน้า 5.

¹⁰² 'พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48' กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 271.

ไพร่¹⁰³ เป็นบุคคลที่ต้องมีพันธะต่อรัฐในรูปแบบใด รูปแบบหนึ่ง ได้แก่ การเกณฑ์แรงงาน ส่วย และเงินค่าราชการ ไพร่ต้องสังกัดขึ้นสังกัดกรมกอง แบ่งเป็น ไพร่หลวง ถือเป็นคนหลวงขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ไพร่หลวงต้องทำราชการในรูปการให้แรงงานแก่รัฐ มีกำหนดเวลา 6 เดือน และ 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 3 เดือนในสมัยรัชกาลที่ 2 ไพร่ส่วย มีพันธะในการส่งส่วยในรูปของสิ่งของ ผลผลิตหรือเงินแทนส่วน ไพร่ส่วยขึ้นสังกัดมูลนายตามกรมกองที่มีหน้าที่ในการเกณฑ์ส่วย ไพร่สม เป็นบุคคลซึ่งสังกัดกรมกองของมูลนาย อยู่ในความควบคุมของมูลนายพันธะหน้าที่ของไพร่สมไม่ต่างจากไพร่หลวง หรือส่งส่วยแก่รัฐ สำหรับไพร่หญิงและบุตรถือเป็นไพร่ลูกหมู่ ขึ้นสังกัดเช่นเดียวกับไพร่ชาย

ทาส ในสมัยรัตนโกสินทร์ทาส ถูกจัดเข้าสังกัดอย่างเป็นแบบแผน ด้วยมาตราการในการเลิกทาส พ.ศ. 2331 เป็นผลให้มีการกำหนดหน้าที่ของทาสชัดเจนขึ้น ทาสชายทุกคนต้องมีสังกัด ทาสมีพันธะหน้าที่ต้องส่งส่วยแก่รัฐ และเป็นแรงงานให้รัฐตามกำหนด ซึ่งหมายถึงการที่รัฐเรียกร้องทั้งกำลังแรงงานและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากทาส อาทิ แรงงานเกณฑ์ สิ่งของและผลผลิต และเงินค่าทดแทน เป็นต้น ซึ่งรัฐกำหนดเก็บตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

---

¹⁰³ ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่. (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2525), หน้า 30-46 อัญชลีย์ สุธายันท์, ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่... "นันทิยา สว่างวุฒิศรรม การควบคุมกำลังคน...".

ประเภทของทาส ทาสตามที่ถูกกำหนดไว้ในพระอัยการทาส ทาสมี 7 ประเภท ... ตามคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ว่า ทาสอันควรจะใช้ได้นั้นคือ ทาสไถ่มาด้วยทรัพย์ 2 คือลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย 1 คือทาสไถ่มาแต่ฝ่ายข้างบิดามารดา 1 คือทาสมีผู้ให้ 1 คือทาสจับได้ด้วยช่วยกัณฑ์พระทุกขแห่งคนอื่นต้องทัณฑ์โทษ 1 คือจับอันได้เลี้ยงไว้ในกาลเมื่อข้าวแพง 1 คือทำองไชยไปรบศึกแล้ว แลไถ่มาเป็นทาสชะเลย 1 ทาส 7 ประการนี้เป็นทาสที่ควรใช้ได้...¹⁰⁴

ประเภทของทาสดังกล่าวค่อนข้างมีลักษณะที่หยุดนิ่ง นักวิชาการสมัยหลัง จึงมองลักษณะที่เป็นพลวัตรของทาส แล้วแบ่งตามหน้าที่ให้เด่นชัดขึ้น บ้างก็แบ่งเป็นทาสสินไถ่ เซลย ลูกทาส หรือ ทาสสินไถ่ ทาสเซลย ทาสในเรือนเบี้ย และข้าทาส¹⁰⁵ และแบ่งตามสาเหตุที่ทำให้กลายมาเป็นทาส ได้แก่ ทาสจำยอม ทาสเศรษฐกิจ ทาสโดยกำเนิด ทาสเม็ดเตล็ด แบ่งเงื่อนไขของสถานะความเป็นทาส ได้แก่ ทาสถาวร ทาสชั่วคราว แบ่งตามลักษณะของเจ้าของทาส ได้แก่ ทาสของกษัตริย์ ทาสของทาสชั่วคราว แบ่งตามลักษณะของเจ้าของทาส ได้แก่ ทาสของกษัตริย์ ทาสของสถาบันศาสนา ทาสของเอกชน และแบ่งตามหน้าที่ได้แก่ทาสบริวาร ทาสทำการผลิต¹⁰⁶ แบ่งตามการเกิดของทาส ได้แก่ ลูกทาส เซลยศึก ผู้ที่ขายตัว¹⁰⁷ แบ่งตามมูลเหตุของการเป็นทาส ได้แก่ ทาสสินไถ่ (ทาสขาดค่า, ทาสขายฝาก) ทาสเซลย ทาสจากการค้าภายนอก ทาสจากการลงโทษคำสั่งศาลในลักษณะต่าง ๆ (ทาส จากหนี้สิน ทาสจากริมราชบาทว์) ทาสจากเสียค่าปรับ¹⁰⁸

¹⁰⁴ 'พระอัยการลักษณะทาส' กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 1, หน้า 256-257

¹⁰⁵ Chatchai Panananon. "Siamese slavery...", P.53.

¹⁰⁶ ชาติชาย พนนานนท์. "ทาสอยุธยาในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1," หน้า 86-89.

¹⁰⁷ อัญชลี สุธายัฒน์. "ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่...", หน้า 77-78.

¹⁰⁸ พงษ์เนียน ทองพงษ์เนียน. "การศึกษาเรื่องทาสในสมัยรัตนโกสินทร์," หน้า 6-12.

ทาสในสมัยรัตนโกสินทร์หลักฐานโดยทั่วไปปรากฏ "ทาสสินไถ่" จำนวนมากทาสสินไถ่ เป็นทาสโดยวิธีการขายตัว ทาสประเภทนี้มีสิทธิในการไถ่ถอนตัวตลอดเวลา การซื้อขายทาสทุกประเภทต้องมีการทำหนังสือสัญญาซื้อขาย เรียกว่า สารกรมธรรม ทาสสินไถ่ มี 2 สถานะคือ ลักษณะแรก คือทาสที่ถูกขาย หรือขายตัวเองแล้วตัวทาสนั้นรับใช้นายเงินแทนอัตราดอกเบี้ยของจำนวนเงินในทาสซื้อขาย และ ลักษณะที่สองคือทาสที่ขอมุกดอก เป็นทาสที่ขายฝาก หรือขายขาดที่ดีไม่ต้องอยู่กับนายเงินสามารถกลับไปอยู่ที่เดิมได้โดยมีข้อผูกมัดประการเดียวคือการส่งดอกเบี้ยให้นายตามจำนวนเงินซึ่งกู้ไป ทาสประเภทนี้จึงมีอิสระในระดับหนึ่ง เช่น ไปทำมาหากินส่วนตัว เช่น รับจ้าง ค้าขาย หรือ ไปต่างถิ่น ¹⁰⁹ ในกรณีที่ทาสหนีแล้ว ผู้ขายตัดตามค่าตัวทาสจะถูกปรับเป็น 4 ส่วนให้เจ้าเบี้ย 3 ส่วนผู้ขาย 1 ส่วนสำหรับการปล่อยทาสมุกดอกไปกระทำการต่าง ๆ เช่น รับจ้าง ตัวทาสละลายไม่ส่งดอกเบี้ยให้นายเงินคิดเอาต้นเงินและดอกเบี้ยเป็นค่าป่วยการค่าจ้างแก่ผู้เอาทาสนั้นไว้ หากไปกระทำการค้าขายแล้วนำของหนีไป เจ้าทรัพย์กับนายเงินจะเอาความกันไม่ได้ให้ทั้ง 2 ฝ่ายช่วยกันติดตาม ในกรณีที่มุกดอกแล้วไปขายตัวใหม่ถือว่าเป็นความผิดให้ทวนลดหนึ่ง 30 ที และทรัพย์ที่ต้องปันเป็น 2 ส่วนเจ้าทาสเดิมต้องใช้ส่วนหนึ่งเพราะละลายให้ทาสไปบ้านอื่นเมืองไกล อีกส่วนคือส่วนสูญของผู้ให้กู้ยืม ¹¹⁰ สำหรับการส่งดอกเบี้ยของทาสซึ่งมุกดอกไปนั้นเป็นไปในอัตราเดียวกับการกู้ยืมเงินคือ 1 ตำลึงขึ้นไปคิดดอกเบี้ย 1 เฟื้องต่อเดือน ¹¹¹

¹⁰⁹ พระอัยการลักษณะโทษ, มาตรา 39-41" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3.

หน้า 309-311.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, มาตรา 36-41. หน้า 308-311.

¹¹¹ "พระอัยการลักษณะกู้หนี้ มาตรา 9" กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 3, หน้า 64.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ "ทาสเชลย" ซึ่งแต่เดิมไม่มีค่าตัว มีฐานะเป็นทาสมีค่าตัว ทาสเชลย หมายถึง เชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาจากการสงคราม คนเชลยที่ถูกกวาดต้อนเข้ามา นั้น พระมหากษัตริย์พระราชทานให้กับแม่ทัพนายกอง ที่มีความดีความชอบในการทัพซึ่งถือเป็นสิทธิของมูลนาย และยกแบ่งให้เป็นมรดกตกทอดให้แก่ลูกหลานได้ มีฐานะเป็นเชลยเชลยที่พระราชทานให้อยู่ตามกรมกองต่าง ๆ จะเป็นไพร่หลวงเชลยบางส่วนที่ให้สังกัดมูลนายนั้น กลายเป็นเชลยทาสที่เป็นมรดกและสมบัติส่วนตัวของมูลนาย ในพระราชกำหนดใหม่ระบุว่า ให้เชลยที่ขายตัวไปมีค่าตัวแล้วเป็นทาสมีค่าซึ่งกำหนดพิกัดค่าตัวทาสนี้สูงกว่าพิกัดค่าตัวทาสปกติ คือ ทาสชายมีค่าตัวสูงสุด 16 ตำลึงทาสหญิงมีค่าตัวสูงสุด 14 ตำลึง ¹¹²

จดหมายเหตุในสมัยรัชกาลที่ 3 เรื่องเกณฑ์ส่วย และบัญชีการเกณฑ์แรงงานรับราชการ ¹¹³ กล่าวถึง "ทาสส่วย" และกำหนดอัตราการเสียดส่วยของทาสจำนวนหนึ่งจากหัวเมืองต่าง ๆ และเกณฑ์แรงงานในพระตำหนัก แสดงว่าทาสได้มีบทบาทและหน้าที่สำคัญต่อรัฐมากขึ้นกว่าสมัยก่อน บทบาทและหน้าที่นี้มีใช้เป็นพันธะผูกพันเฉพาะกับนายเงินและมูลนายของนายเงินเท่านั้นถ้าพิจารณาจากข้อมูลหลักฐานนี้ก็อาจกล่าวได้ว่าเปลี่ยนแปลงอย่างมากในสมัยนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 4 รัฐมองเห็นความสำคัญในการควบคุมทาสยิ่งขึ้น เช่น การกำหนดตัวแบบสารกรมธรรม์ในการซื้อขาย บอกรายชื่อยุข ชื้อทาส ราคา และนายประกัน รายละเอียดของตัวแบบเหล่านี้ช่วยป้องกัน การยักย้ายถ่ายเทหรือเปลี่ยนตัวเจ้าของทาสโดยไม่ให้รัฐรับรู้ ขณะเดียวกันก็มีข้อกำหนดให้ทาสรับรู้การซื้อขายด้วย และห้ามการเปลี่ยนสังกัดด้วยการหลบหนีไปแอบแฝงพึ่งพา "ผู้มีบุญ"

¹¹² 'พระราชบัญญัติ มาตรา 22. กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 5, หน้า 105.

¹¹³ กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1206 เลขที่ 182, จ.ศ 1208 เลขที่ 144.

หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏมีการจำแนกทาสตามสังกัดอย่างไม่เป็นทางการ ซึ่งสะท้อนให้เห็นบทบาทหน้าที่ของทาสนั้นมีความหลากหลายมาก่อนหน้าสมัยนี้แล้ว การแบ่งดังกล่าวชี้ให้เห็นบทบาทหน้าที่ของทาส สมัยรัตนโกสินทร์ที่ไม่ได้ปรากฏชัดเจนเป็นรายลักษณะอักษรประเภทของทาสเหล่านี้ที่สำคัญได้แก่

"ทาสหลวง" หมายถึง ทาสซึ่งเป็น 'คนหลวง' ได้แก่คนซึ่งเป็นทาสโดยการริบราชบาตร์ เสด็จซึ่งกวาดต้อนมาจากการสงคราม ทาสซึ่งถูกทำให้หนี้แทนเงินซึ่งค้างกับทางราชการ ทาสจากการช่วยเหลือของรัฐคนเหล่านี้ถือเป็นสิทธิของรัฐโดยตรงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแจกจ่ายไปตามความเหมาะสมให้ทำงานในกรมกองต่าง ๆ สำหรับลูกทาสหลวง ถือว่าเป็นทาสหลวงด้วย ยกเว้นลูกซึ่งติดแม่มาตั้งแต่เดือนหนึ่งขึ้นไปสามารถเลือกหมั้นตามใจสมัครได้ ¹¹⁴

"ทาสสม" หมายถึง ทาสซึ่งสังกัดหมู่เจ้าเงินนายเงิน เป็นทาสซึ่งมีนายเงินเป็นเอกชนมิใช่รัฐ สิทธิในตัวทาสจึงเป็นของมูลนาย และนายเงิน แต่มีพันธะต่อรัฐตามปกติแม้ว่าตัวทาสเป็นสิทธิของนายเงิน

"ทาสส่วย" หมายถึงทาสซึ่งยังมีหน้าที่ในการส่งส่วยแก่รัฐ แต่รัฐเรียกส่วยผ่านมูลนาย โดยปกติแล้วการเกณฑ์ส่วยมักไม่ระบุว่าจะเกณฑ์ส่วยจากใคร และมีหลักฐานว่าในบางครั้งทาสถูกเกณฑ์เท่ากับไพร่ ¹¹⁵

¹¹⁴ กษ., เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ พศ.

¹¹⁴ "กฎหมายลัทธิ มาตรา 21" ประชุมกฎหมายประจำศก, หน้า 15.

¹¹⁵ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ 1198 เลขที่ "บัญชีกองส่วย" จ.ศ

1208 เลขที่ 133 "บัญชีเงินส่วย,."

ทาสเป็นคนมีค่าตัวและสัมพันธ์กับนายเงินเป็นหลัก แม้ว่ารัฐจะดึงทาสเข้าสู่ระบบแต่กระทำผ่านนายเงินเป็นสำคัญ เช่น การลักทาสตามสังกัดมูลนายของนายเงิน และหากพิจารณาผ่านลักษณะการเป็นทาสแล้วคงมีทาสประเภทเดียวคือ ทาสสินไถ่ (เป็นทาสมีค่าตัว) ซึ่งทาสทุกประเภทมีค่าตัวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวแล้ว

โดยสรุป ตามฐานะหน้าที่และบทบาทของทาสและข้า ทาสและข้าเป็นคำที่มีความหมายทำนองเดียวกันเรียกคนที่เป็นทรัพย์สินและอยู่ในกรรมสิทธิ์ของบุคคลอื่น ซึ่งได้มาโดยการสงคราม การซื้อขายและยกให้ ในชุมชนที่เติบโตเป็นบ้านเป็นเมืองมีการจัดสรรแรงงานการผลิตระหว่างเจ้าของแรงงานกับแรงงาน เป็นผู้ใหญ่กับผู้น้อยหรือเจ้าทาสเจ้าข้ากับข้าทาส ทาสและข้าทาสถือเป็นพลังพื้นฐานการผลิตที่สำคัญ เมื่อมีการควบคุมแรงงานและจัดระเบียบบังคับให้เอื้ออำนวยต่อการรวบรวมคนและใช้ประโยชน์จากแรงงานตามระบบมูลนายไพร่ ทาสและข้าถือเป็นคนนอกระบบมูลนายไพร่ซึ่งมีสังกัดและหน้าที่โดยตรงต่อรัฐ ทาสไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานและช่วย ฐานะของไพร่และทาสจึงต่างกัน ตามกฎหมายทาสมีฐานะเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลนั้นถือกรรมสิทธิ์เหนือตัวทาส อย่างไรก็ตามมิได้หมายความว่าทาสไร้ซึ่งความสัมพันธ์กับรัฐในฐานะที่เป็นคนของรัฐทาสมีความสัมพันธ์กับรัฐตั้งเห็นได้จากการกำหนดศักดินาของทาสที่เกิดจากบิดาหรือมารดาซึ่งเป็นทาสกับรัฐตั้งเห็นได้จากการกำหนดศักดินาของลูกทาสที่เกิดจากบิดาหรือมารดาซึ่งเป็นทาสกับไพร่ในสังกัดทหารหรือพลเรือนเพื่อประโยชน์ในการควบคุมแรงงานของรัฐ และการกำหนดค่าตัวของทาส

ในยุคนก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ การเคลื่อนไหวของทาสและข้าที่เห็นได้ชัดคือ การเปลี่ยนฐานะของเชลยศึกจากการเป็นทาสหลวงมาเป็นทาสส่วนบุคคล โดยการพระราชทาน ทั้งนี้เพราะในสังคมไทยไม่มีการจ่ายเบี้ยหวัดรายปี และจากทาสส่วนบุคคลมาเป็นทาสหลวง โดยการริบราชบาททั้งนี้เพราะการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในสมัยอยุธยา มีสูง แต่การเคลื่อนไหวของทาสในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะที่ต่างไปจาก(เดิม) นี้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งสืบต่อจากสมัยธนบุรี ฐานะและบทบาทของทาสใกล้เคียงกับไพร่ ทาสเริ่มถูกดึงเข้าสู่ระบบมูลนาย-ไพร่อย่างเป็นระบบ ด้วยวิธีการลักการเกณฑ์แรงงาน

และการเกณฑ์ส่วย ทาสจึงเป็นแรงงานของรัฐ ขณะเดียวกันในฐานะของทาสที่เป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นแรงงานของเอกชน ก็ค่อย ๆ กลายมาเป็นแรงงานรับจ้าง ทำให้ประเภทของทาสหลากหลายขึ้นกว่าที่มีมา คือ ทาสสินไถ่ ทาสหลวง ทาสสม และ ทาสส่วย ซึ่งทาสเหล่านี้เป็นทาสมีค่าตัวและสามารถไถ่ถอนตัวได้ทั้งสิ้น นอกจากการเปลี่ยนแปลงฐานะบทบาทและการเคลื่อนไหวของทาสในสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะที่แตกต่างไปจากเดิม เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงบนฐานที่กว้างกว่าราชสำนักกับขุนนาง คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงอันเป็นผลจากการปรับเปลี่ยนของสภาพเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งรายละเอียดได้กล่าวในบทต่อไปนี้